

УДК 281.9+323.35:351.853 (477.75)

Володимир Каліновський (м. Київ)

КРАЄЗНАВЧА РОБОТА В ДУХОВНО-НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДАХ ТАВРІЙСЬКОЇ ЄПАРХІЇ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТ.)

У статті розглянуто рівень краєзнавчої роботи в релігійних освітніх установах Криму в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. Висвітлено внесок викладачів Таврійської духовної семінарії у розвиток історичних досліджень на півострові.

Ключові слова: духовенство, Таврійська єпархія, охорона культурної спадщини, Таврійська духовна семінарія.

На Півдні України за дорадянських часів функціонувала Таврійська єпархія. Її кордони збігалися з губернськими і включали в себе Кримський півострів і три континентальних повіти – Бердянський, Дніпровський і Мелітопольський. Тут існували Сімферопольське духовне училище, Таврійське єпархіальне жіноче училище і найбільший в регіоні центр релігійної освіти – Таврійська духовна семінарія. Всі вони займали особливе місце в системі освіти Півдня України, оскільки виконували функцію своєрідних форпостів державної релігії і, значною мірою, імперської ідеології в місцевості зі значною мусульманською присутністю.

Незважаючи на важливість теми, тільки в останні роки з'явилися дослідження, присвячені роботі духовно-навчальних закладів Таврійської єпархії. До їх числа варто віднести публікації К. В. Шум-

ського [1]. Проте в зазначених статтях відсутній розгляд такого значущого аспекту діяльності релігійних освітніх установ як краєзнавча робота. Вперше в сучасній українській історіографії на цю проблему звернув увагу професор Андрій Непомнящий [2]. Завдяки його студіям були повернуті до наукового обігу імена незаслужено забутих краєзнавців з числа духовних осіб. Тим не менш, окремого дослідження про діяльність духовно-навчальних закладів у сфері дослідження історії краю і проведених ними заходів не існує і на сьогодні. Метою даної роботи є розгляд місця релігійних освітніх установ Криму у розвитку краєзнавчих досліджень, їхнього внеску у вивчення і популяризацію пам'яток історії та культури.

Після створення 1859 р. самостійної Таврійської єпархії в ній досить швидкими темпами почалося

створення системи духовної освіти, піком якої стало відкриття в Сімферополі в 1873 р. духовної семінарії. Ініціатором цієї події став преосвященний Гурій (Карпов) [3]. Враховуючи специфіку духовної освіти, особлива увага приділялася формуванню педагогічних колективів. Викладацький склад релігійних навчальних закладів відрізнявся досить високим рівнем кваліфікації і професійної підготовки. Тому не дивно, що серед педагогів були і краєзнавці. Назвемо лише деяких з них.

Видатним краєзнавцем був викладач Таврійської духовної семінарії та наглядач церковнопарафіяльних шкіл Таврійської губернії Олександр Васильович Іванов. Він був членом першого наукового об'єднання Криму – Таврійської вченої архівної комісії (далі – ТВАК), плідно працював на її користь, а результати його досліджень регулярно з'являлися на шпальтах «Известий» Комісії. Голова товариства, патріарх кримознавства Арсеній Іванович Маркевич дав О. В. Іванову таку компліментарну характеристику: «Людина великої богословської освіти, величезної ерудиції та працездатності» [4]. Дійсно, коло наукових інтересів викладача семінарії вражає своєю багатогранністю. Його публікації присвячені кам'яним сарматським бабам, поселенням старообрядців в Криму, перемозі О. В. Суворова над турками на Кінбурнській косі,obelіску на честь князя В. М. Долгорукова, що був першим пам'ятником у Сімферополі [5]. Після від'їзду з Сімферополя 1898 року відомого краєзнавця Алоїзія Осиповича Кашпара, О. В. Іванов став хранителем музею комісії [6]. Окрім цього, Олександр Васильович постійно передавав до музейної колекції монети та інші цінні речі та проводив екскурсії.

Значне місце в творчій спадщині О. В. Іванова займає Херсонес. Зокрема, найважливішим джерелом, що висвітлює стан охорони старожитностей у місцевому монастирі Св. Володимира, є лист викладача Таврійської духовної семінарії віцепрезиденту Одеського товариства історії та старожитностей (ОТІС) М. Н. Мурзакевича від 14 квітня 1879 р. [7]. У ньому краєзнавець зазначав критичне стан розкопок, пов'язуючи його з хворобою відповідального за контроль над дослідженнями ієромонаха Андрія, а також з грабіжницькими діями нижніх чинів Чорноморського флоту, що займалися земляними роботами. О. В. Іванов пропонував наступні заходи по оптимізації розкопок: під наглядом члена ОТІС або довіреної особи розсортувати вже знайдений матеріал, в першу чергу мармур, і розчистити місцевість для подальших робіт. Необхідно відзначити, що ще 4 грудня 1878 р.

О. В. Іванов був обраний кореспондентом ОТІС [8]. Своєрідним підсумком дослідження викладача Таврійської духовної семінарії стали дві науково-популярні книги, сюжетно пов'язані з Херсонесом. Перша докладно описувала історію місцевої обителі [9], а друга розповідала про князя Володимира Великого та хрещення Русі [10].

Одним з найбільш яскравих представників педагогічного колективу Таврійської духовної семінарії був Дмитро Спиридонович Спиридонов (1871–1938). Грек за походженням, він сам був вихованцем цього навчального закладу. Після його закінчення Д. С. Спиридонов продовжив освіту в Санкт-Петербурзької духовної академії, а також був вільним слухачем Московського університету. Повернувшись до Криму, він стає викладачем у своїй alma mater. За рекомендацією А. І. Маркевича Д. С. Спиридонов був прийнятий в ТВАК, де брав активну участь у засіданнях. Зокрема ним було підготовлено доповідь «К вопросу о мучении Св. Климента, Папы римского в Крыму» [11], яка була своєрідною рецензією на книгу великого українського письменника і поета І. Я. Франка. Стаття викладача семінарії була опублікована в «Известиях» ТВАК лише в 1914 р. [12].

Начальство духовно-навчальних закладів усвідомлювало величезне освітньо-виховне значення екскурсій. За традиційно заведеним звичаєм вони майже завжди здійснювалися протягом великодніх канікул. У якості екскурсійних об'єктів таврійським єпархіальним керівництвом найчастіше використовувалися монастирі. Так, у перші вихідні квітня 1904 р. для вихованців Таврійської духовної семінарії була організована екскурсія до Севастополя [13]. Вона була здійснена на кошти преосвященного Миколи (Зіорова). Для екскурсантів був виділений окремий вагон у поїзді, з оплатою за зменшеним тарифом. 2 квітня 1904 р. семінаристи відвідали Петропавловську церкву, Музей Севастопольської оборони, пам'ятник П. С. Нахімову та Братське кладовище. У ролі екскурсоводів виступили місцеві священники. Наступного дня були оглянуті «усипальниці адміралів» – собор Св. Володимира і Херсонеський монастир, у тому числі і Склад місцевих старожитностей. У той самий час екскурсію по тих же об'єктах здійснили і учні Сімферопольського духовного училища в кількості 36 осіб [14]. Перед від'їздом до Севастополя для отримання потрібних відомостей про Херсонес і його значення для православ'я їм були прочитані уривки з «Історичного опису» Ф. В. Ліванова. Подібна практика продовжувалася і надалі. 9 квітня 1914 р. 42 особи з релігійних учбових за-

кладів виїхали на екскурсії до південно-західного Криму [15]. Метою огляду були Херсонес, Інкерман і Балаклава. Окрім монастирів у Балаклаві були оглянуті генуезька фортеця і грот, в Севастополі – музей, акваріум, панорама, броненосець «Св. Євстафій». Зрозуміло, що екскурсії до монастирів супроводжувалися богослужіннями та регулярними молитвами.

Нагальна потреба відкриття установи для спільного дослідження пам'яток священиками, в тому числі й викладачами духовно-освітніх закладів, та науковцями була реалізована 1913 р. Ініціатором створення в Таврійській єпархії церковно-археологічного комітету був видатний релігійний діяч і мислитель, на той момент ректор місцевої духовної семінарії, архімандрит Веніамін (Федченков).

19 лютого 1913 р. в Сімферополі було відкрито Церковне історико-археологічне товариство Таврійської єпархії, яке ставило перед собою наступні завдання: вивчення церковно-релігійного життя в межах Таврійської єпархії в її минулому і частково у сьогоденні, а також обстеження, охорону та збирання пам'яток місцевої церковної старовини. Для досягнення поставленої мети передбачалося, що Товариство буде вивчати речові і писемні пам'ятки церковної старовини, що знаходяться в монастирях, церквах, каплиці, архівах єпархіальних установ, а також і ті предмети, що відносяться до церковно-релігійного життя, які надходили б до церковно-археологічного музею, що був створений при організації. Разом з цим, Товариство планувало дбати про охорону церковних старожитностей, спостерігати за збереженням старовинних храмів та інших церковних споруд, старовинного начиння, письмових документів і оберігати їх від псування і винищення. Для цього планувалося зосереджувати і зберігати їх у своєму музеї або робити докладні обміри і фотографічні знімки, складати описи або вживати інших згідні з обставинами заходи [16].

У квітні 1913 р. архімандрит Веніамін через офіційний регіональний церковний друкований орган «Таврические епархиальные ведомости» звернувся до місцевого духовництва [17]. Він просив благочинних церков і монастирів, а також рядових священиків, сприяти роботі Товариства і наявних при ньому установ – церковно-археологічного музею, архіву та бібліотеки. Для цього духовництву пропонувалося звернути увагу на пам'ятки та предмети церковної старовини і, спостерігаючи за ними, вживати заходів до їх охорони. У разі будь-яких нових відкриттів або руйнувань, а також можливих зловживань, необхідно було доводити до відома Раду Товариства.

Найважливішим джерелом, що розповідає нам про Церковне історико-археологічне товариство, є його статут [18]. Проект статуту, після узгодження з Таврійським губернатором П. М. Апраксіним, був затверджений резолюцією єпископа Таврійського Дмитра (Абашидзе) від 12 жовтня 1912 р. Відповідно до нього завданнями Товариства були: вивчення церковно-релігійного життя в межах Таврійської єпархії у її минуле та сьогодення, обстеження, охорона та збирання пам'яток місцевої церковної старовини та історії. Для цього пропонувалося: 1) приводити до відома і описувати архіви церков, монастирів та інших єпархіальних установ, а також усілякого роду пам'ятки церковної старовини; 2) вивчати місцеві релігійні звичаї, перекази, церковні обряди; 3) спостерігати за збереженням старовинних храмів та інших церковних споруд, цвинтарів, надгробних та інших пам'ятників, старовинної церковного начиння, письмових документів і т. п. та вживати заходів проти їхнього псування та винищення; 4) збирати і зберігати у своєму музеї речові та писемні пам'ятки, що відносяться до церковно-релігійного життя в єпархії; 5) дбати про поширення в суспільстві, переважно серед духовництва, церковно-історичних та археологічних відомостей і про залучення уваги та інтересу до них; 6) влаштовувати церковно-археологічні виставки та публічні читання церковно-історичного характеру, друкувати матеріали та наукові дослідження з церковної історії та археології краю, підготувати історико-статистичний опис єпархії. Планувалося співпрацювати з іншими історичними та археологічними установами, як столичними, так і губернськими та єпархіальними, обмінюватися з ними виданнями. Товариство збиралося відправляти делегатів на Археологічні з'їзди. В історичних реаліях того часу повноцінно виконувати завдання, які стояли перед історико-археологічним товариством Таврійської єпархії, було неможливо. Масштабність планів не співвідносилася з нестабільністю тих років, а Перша світова війна, що незабаром почалася, зробила неможливими археологічні дослідження у прикордонних районах.

Дослідження причин недовгого і непродуктивного існування наукового товариства при семінарії змушує нас звернутися до статті Д. Бочкова «Про централізацію церковних історико-археологічних установ» [19], що з'явилася в 1916 р. Автором цієї публікації зазначалося, що існування церковно-археологічних установ, їхні успіхи і невдачі, а також збільшення їх кількості, доводить життєвість цих структур. Разом з тим, Д. Бочков говорив про

необхідність реформування цих організацій шляхом централізації. Вказувалося, що церковно-археологічні установи існують майже в усіх губернських містах, у тому числі і в Сімферополі. Дослідником ставилося ключове питання: чому велика кількість церковно-наукових установ виявилася непрацездатним? Зроблені ним висновки є універсальними для всіх областей Російської імперії. Д. Бочков вважав, що саме виникнення й існування подібних установ було багато в чому випадковим явищем. Як вважав автор статті, церковно-археологічні товариства та давньохрамища при них відкривалися з ініціативи кількох ентузіастів, а як тільки вони відходили від справ – робота зупинялася. При цьому продовжувачі початкої справи знаходилися не відразу, а зібрані предмети старовини розкрадалися. Такі висновки можуть цілком перенестися і на Таврійську єпархію. Отже, ситуація з роботою Таврійського церковно-

археологічного товариства не є унікальною, а цілком типова для того часу. Створена за ініціативою Веніаміна (Федченкова) організація, з від'їздом священника з єпархії, по суті, припинила активну діяльність, діяльних наступників не знайшлося, а складні соціально-економічні умови не дозволяли підтримувати роботу Товариства.

Таким чином, краєзнавча робота в духовно-навчальних закладах Таврійської єпархії була розвиненою, насамперед через високий рівень викладацького складу. Серед інших педагогів-дослідників можна відзначити О. В. Іванова та Д. С. Спиридонова. Їхні публікації й на сьогодні не втратили своєї наукової значущості. Важливим також було залучення учнів Таврійської семінарії та духовних училищ до краєзнавчої роботи шляхом екскурсій. Значним досягненням було відкриття при семінарії Церковного історико-археологічного товариства Таврійської єпархії.

Джерела та література

1. *Шумский К. В.* Епархиальная система таврических духовно-учебных заведений // *Культура народов Причерноморья*. – 2003. – № 46. – С.171–176; *Його ж.* Учебная часть в Таврической духовной семинарии // *Крымский архив*. – 2001. – № 7. – С. 135–144.
2. *Непомнящий А. А.* Роль духовных осіб у розвитку історичного краєзнавства в Криму: друга половина XIX – початок XX ст. // *Український історичний журнал*. – 2003. – № 4. – С. 123–133; *Його ж.* Служители культа в развитии исторического краеведения Крыма: историко-библиографический аспект // *Крымский архив*. – 1999. – № 5. – С. 77–91.
3. *Маслов П. В.* Устройство и открытие Таврической духовной семинарии: К пятидесятилетию Таврической епархии // *Таврический церковно-общественный вестник* (далі – ТЦОВ). – 1909. – № 14. – С. 608–616; № 15. – С. 625–633; № 16. – С. 679–687; № 17. – С. 715–722.
4. Протокол заседания ТУАК 19 октября 1911 г. // *Известия Таврической ученой архивной комиссии* (далі – ИТУАК). – 1912. – № 47. – С. 43–44.
5. *Иванов А. В.* К вопросу о каменных бабах // ИТУАК. – 1888. – № 6. – С. 132–133; *Його ж.* О поселении раскольников в пределах Таврической губернии // ИТУАК. – 1889. – № 7. – С. 70–80; *Його ж.* Кинбурн: К 6 мая 1900 года // ИТУАК. – 1901. – № 31. – С. 27–29; *Його ж.* Замечательный памятник присоединения Крыма к России // ИТУАК. – 1905. – № 38. – С. 75–76.
6. Протокол заседания ТУАК 28 ноября 1898 г. // ИТУАК. – 1899. – № 29. – С. 111–112.
7. Державний архів Одеської області, ф. 93, оп. 1, спр. 91, арк. 101–104.
8. Там само, арк. 131.
9. *[Иванов А. В.]* Херсонесский первоклассный монастырь святого равноапостольного великого князя Владимира, в Херсонесе Таврическом (древнем Корсуне). – Симферополь, 1910. – 97 с.
10. *Иванов А. [В.]* Святой Равноапостольный Великий Князь Киевский Владимир: сказание о житии его и крещении им Русского народа. – Симферополь, 1911. – 64 с.
11. *Спиридонов Д. С.* К вопросу о мучении Св. Климента, Папы римского в Крыму // ИТУАК. – 1909. – № 43. – С. 115–124.
12. *Спиридонов Д. С.* Критико-библиографическая заметка // ИТУАК. – 1914. – № 51. – С. 259–279.
13. *М. Ш.* Образовательная экскурсия воспитанников Таврической духовной семинарии // *Таврические епархиальные ведомости* (далі – ТЕВ). – 1904. – № 8. – С. 586–593.
14. *Оленин А.* Образовательная экскурсия учеников Симферопольского духовного училища // ТЦОВ. – 1904. – № 8. – С. 593–595.
15. Участник. Экскурсия воспитанников Таврической духовной семинарии в монастыри южного берега Крыма // ТЦОВ. – 1914. – № 11/12. – С. 380–384.
16. Открытие церковного археологического общества // ТЦОВ. – 1913. – № 9. – С. 351–353.

17. Вениамин. К духовенству Таврической епархии. От Церковного историко-археологического общества // ТЕВ. – 1913. – № 11. – С. 166–169. – № 11. – С. 169–177.
18. Устав церковного историко-археологического общества Таврической епархии // ТЕВ. – 1913. 19. Бочков Д. О централизации церковных историко-археологических учреждений // Вера и жизнь. – 1916. – № 11/12. – С. 36–52; № 13/14. – С. 31–44.

Владимир Калиновский

**Краеведческая работа в духовно-учебных заведениях Таврической епархии
(вторая половина XIX – начало XX в.)**

В статье рассмотрен уровень краеведческой работы в религиозных образовательных учреждениях Крыма во второй половине XIX – в начале XX в. Освещен вклад преподавателей Таврической духовной семинарии в развитие исторических исследований на полуострове.

Ключевые слова: *духовенство, Таврическая епархия, охрана культурного наследия, Таврическая духовная семинария.*

Volodymyr Kalinovskyi

**Regional studies work in the spiritual and educational institutions Taurical diocese
(the second half of XIX – early XX century)**

The article describes the level of local history in religious educational establishments of the Crimea during the second half of XIX – early XX century. Discovers the contribution of teachers by Taurical Theological Seminary in the development of historical research on the peninsula.

Key words: *clergy, the Diocese of Taurica, protection of cultural heritage, Taurical Theological Seminary.*